

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Matrilineal Islam: State Islamic Law and everyday practices of marriage and divorce among people of Mukomuko-Bengkulu, Sumatra, Indonesia

Al Farabi, A.

Citation

Al Farabi, A. (2023, December 13). *Matrilineal Islam: State Islamic Law and everyday practices of marriage and divorce among people of Mukomuko-Bengkulu, Sumatra, Indonesia*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3672200>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3672200>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

●

Sumenvatting
(Summary in Dutch)

Matrilineaire islam

Islamitische staatswetgeving en dagelijkse praktijken van huwelijk en echtscheiding onder mensen van Mukomuko-Bengkulu, Sumatra, Indonesië

Dit proefschrift heeft het huwelijk en echtscheiding onder moslims in ‘perifere’ gebieden in Indonesië vanuit verschillende invalshoeken benaderd, waarbij gebruik is gemaakt van zowel juridische analyse als historisch en etnografisch onderzoek. De studie probeert de ingewikkelde relatie te begrijpen tussen de interpretatie van het islamitisch familierecht zoals afgekondigd door de staat, en de verschillende vormen van empirische wetten of normen die werkzaam zijn binnen de multiculturele moslimsamenleving in Indonesië. Deze studie concentreert zich op Mukomuko in de provincie Bengkulu, aan de westkust van Sumatra, en bespreekt huwelijks- en echtscheidingspraktijken op drie verschillende, maar onderling verbonden locaties: d.w.z. alledaagse praktijken op maatschappelijk niveau; relevante zaken beschikbaar in de islamitische rechtbanken van eerste aanleg van Arga Makmur en Mukomuko; en baanbrekende beslissingen en ontwikkelingen binnen de Islamitische Kamer van het Indonesische Hooggerechtshof, op nationaal niveau. Op basis van tien maanden veldwerk dat ik in deze regio heb uitgevoerd en tijdens verschillende daaropvolgende kortere bezoeken aan de onderzoekslocaties van 2017 tot 2019, laat dit onderzoek zien dat Mukomuko’s adat, die ‘matrilineair geneigd’ van aard is, en zijn institutionele actoren (de vergadering van *orang adat*) zijn blijven bestaan, zelfs al worden huwelijks- en echtscheidingspraktijken nu steeds meer door de staat beïnvloed. Mukomuko is hiervan een voorbeeld, waarin de

patriarchaal georiënteerde islamitische wet van de staat in strijd is met matrilineaire gemeenschapstradities.

Om dit onderwerp te belichten heeft dit proefschrift drie centrale vragen onderzocht: (1) Hoe construeren en beschermen geografisch perifere moslimgemeenschappen, en specifiek de matrilineaire moslimgemeenschap in Mukomuko, hun eigen islamitische wet inzake huwelijk en echtscheiding ten opzichte van de interpretatie van de islamitische wet zoals uitgevaardigd door de staat? (2) Hoe reageren islamitische rechters die de staat vertegenwoordigen op lokale omstandigheden, bij het bevorderen van sociale verandering op het gebied van huwelijk en echtscheiding onder de bevolking van Mukomuko in het bijzonder, en onder Indonesische multiculturele moslimgemeenschappen in het algemeen? (3) Wat kunnen we leren van de zaak van Mukomuko, vooral met betrekking tot de toenemende trend in Indonesië naar een meer gecentraliseerde en gehomogeniseerde islamitische rechterlijke macht? Vanuit de alledaagse praktijken van huwelijk en echtscheiding op maatschappelijk niveau als beginpunt, richt dit proefschrift zich vervolgens op relevante zaken op verschillende niveaus van islamitische rechtbanken. Hierbij onderzoekt het proefschrift een aantal plekken van regelgeving met betrekking tot de manier waarop mensen hun huwelijken sluiten, hun echtscheidingen verkrijgen en de daarmee samenhangende geschillen oplossen. Dit bottom-up onderzoek leidt tot de volgende bevindingen van dit proefschrift.

Ten eerste, door te onderzoeken hoe het staatsrecht en de lokale *adat* in het huidige Mukomuko functioneren, onthult dit onderzoek een mengeling van compromissen en conflicten, waar bepaalde actoren bij betrokken raken: i) statelijke actoren, zoals huwelijksregistreerders van het Bureau voor Religieuze Zaken (*Kantor Urusan Agama*, KUA) en rechters van islamitische rechtbanken; ii) quasi-statale actoren, zoals degenen die zaken opstellen (*juru-ketik-perkara*) en advocaten; en iii) niet-statale actoren, zoals lokale clanleiders en -oudsten (*kaum*),

en religieuze functionarissen (*pegawai syarak*). Wat betreft het compromis: het staatsrecht en de adat van Mukomuko bestaan naast elkaar als ‘onderscheidende’ normatieve systemen en instellingen (of ‘gedifferentieerd’, zoals verwoord door Griffiths, 2017, p. 103), die huwelijken, echtscheidingen en daarmee samenhangende geschillen tussen mensen vormgeeft. Ze opereren, naast andere vormen van normatieve systemen en instituties, op ‘een continuümschaal’ (cf. Platt, 2017, pp. 6–9). Hoewel secundair als onderdeel van het rechtssysteem van de staat, is de lokale *adat* vaak sociaal belangrijker, en vooral lokaal meer gedifferentieerd, dan de algemene bepalingen van het islamitisch recht. Het is echter belangrijk op te merken dat het onderscheid tussen beiden niet altijd duidelijk zichtbaar is, omdat ze elkaar ook overlappen, doordringen en met elkaar vermengd raken, in plaats van dat ze louter naast elkaar bestaan in dezelfde politieke ruimte. Als gevolg hiervan creëert de co-existentie van staats- en adatwetten ook een schemergebied, waar de schaduwen van verschillende rechtsorden samenkomen (cf. “interlegaliteit” in Santos, 1987, pp. 297-298, 2020, p. 89).

Ondanks de gangbare convergentie van staats- en adatwetten heb ik spanningen zien ontstaan op zowel maatschappelijk als staatsniveau. Op maatschappelijk niveau ontstaat spanning meestal op subtiele manieren. Er kan sprake zijn van een conflict met meer ‘orthodoxe’ bepalingen in de islam, terwijl spanningen tussen het staatsrecht en de adat naar voren komen in zaken omtrent eigendom, zoals geschillen over huwelijksgoederengemeenschap en de verdeling van erfenissen, die in de rechtszaal zijn beland. We moeten echter in het achterhoofd houden dat de leden van de matrilineaire moslimgemeenschappen in Mukomuko hun geschillen zelden voor de islamitische rechtbank brengen, tenzij ze daartoe worden gedwongen, zoals is gebeurd bij sommige rechtszaken waarbij overheidsfunctionarissen betrokken zijn, en in sommige zaken omtrent eigendom. De reden dat staatsbeambten voor de rechtbank verschijnen is dat zij aan strengere regels zijn

onderworpen dan gewone burgers, maar dat de eigendomszaken worden aangespannen door de enkele echtgenoten die trachtten een groter deel van het huwelijksvermogen te bemachtigen en daarom proberen Mukomuko's matrilineaire *adat* te ontlopen of aan te vechten (cf. "forum shopping" in K. von Benda-Beckmann, 1981, 1984). Als dit niet het geval zou zijn, zouden de leden van Mukomuko's matrilineaire gemeenschappen waarschijnlijk moeten vertrouwen op een interne oplossing binnen hun kernfamilies, hun *kaum*, of een oplossing van de adatraad. Geschillen bij de islamitische rechtbank komen slechts in zeldzame en extreme gevallen voor en brengen doorgaans een spanning met zich mee tussen het patriarchaal georiënteerde islamitische recht van de staat en de lokale *adat* van het meer matrilineair georiënteerde islamitische recht.

Ten tweede laat de studie ook, bij het treffen van staat en samenleving bij de islamitische rechtbank, de spanning zien tussen compromissen en conflicten. Terwijl de Islamitische Kamer van het Hooggerechtshof op nationaal niveau aanzienlijke ruimte heeft voor compromissen, zien lokale rechtbanken vaak spanningen ontstaan. Op nationaal niveau zijn de rechters van het Hooggerechtshof actief geweest bij het maken van gerechtelijke wetgeving, om de wet en haar doeleinden met elkaar te verzoenen en rekening te houden met de verschillende sociaal-culturele omstandigheden ingegeven door bepalingen in de islam en *adat* en de noodzaak om de rechtbank welwillender te maken, vooral jegens vrouwen en kinderen. Om bijvoorbeeld het wijdverbreide fenomeen van niet-geregistreerde huwelijken aan te pakken, introduceerden de rechters een 'uitgebreide' en 'verfijnde' vorm van *isbat nikah* (een retroactieve validatie van het huwelijk). Op het gebied van echtscheiding hebben ze het 'gebroken huwelijk' uitgevonden als een unilaterale, schuldloze en alomvattende echtscheidingsgrond, die een eenvoudiger en gelijkwaardiger echtscheidingsprocedure voor echtgenoten en echtgenotes mogelijk maakt. Tegelijkertijd zijn de rechters, om te voorkomen dat hun rechtbank louter een echtscheidingsregistra

tielokantoor wordt, opnieuw schuldoverwegingen gaan toepassen op gebroken huwelijksechtscheidingen, niet om te beslissen over het al dan niet toestaan van echtscheiding, maar over de rechten van de echtgenoot na de echtscheiding. Deze doorbraken laten zien hoe de 'autonomie' van rechters (de term die door Bedner, 2016 wordt gebruikt) de opkomende kloof tussen de formele toepassing van het recht en een gevoel van rechtvaardigheid in de samenleving overbrugt.

Op lokaal niveau daarentegen benaderen rechters van de islamitische rechtbank van eerste aanleg in Mukomuko echtscheiding vaak op een formalistische manier, waarbij ze de lokale *adat*, die wordt waargenomen door leden van Mukomuko's matrilineaire moslimgemeenschap, negeren. Na bestudering van zaken van leden van deze matrilineaire gemeenschap, met name hun geschillen over het gezamenlijk huwelijksvermogen, onthult dit onderzoek hoe rechters vaak voorbijgaan aan de plaatselijke *adat*, dat onder andere een groter aandeel aanhoudt voor vrouwen dan voor mannen. Dit gaat in feite in tegen de bestaande trend onder rechters bij de Hoge Raad, die genuanceerder en vrouwvriendelijker oordelen in deze kwesties. De formalistische benadering van de rechters in eerste aanleg verklaart waarom de meerderheid van de matrilineaire gemeenschap van Mukomuko er de voorkeur aan geeft dergelijke geschillen zelf op te lossen, uit angst dat de betrokkenheid van de rechtbank hun lokale ideeën over rechtvaardigheid zal schaden. Deze houding wordt prachtig geïllustreerd door de lokale uitdrukking "*satu menjadi arang, satu menjadi abu*" ("de ene partij wordt houtskool, de andere as"), die het gebruikelijke lot van hun zaken beschrijft wanneer deze in handen van islamitische rechters belanden. Hoewel de uitkomsten misschien anders zouden zijn geweest als de partijen hadden besloten hun geschillen voor te leggen aan het Hoogerechtshof, vinden zij de hogere rechtbanken vaak te kostbaar en tijdrovend, en daarom minder toegankelijk.

De verschillende logica onder rechters op verschillende gerechtsniveaus kan worden toegeschreven aan de geleidelijke

centralisatie en homogenisering van de islamitische rechterlijke macht, wat **de derde** bevinding van dit onderzoek ondersteunt. Deze trend komt duidelijk tot uiting in de invoering van het één-dak-systeem (*sistem satu atap*) in 2004, waarbij zowel de technische rechterlijke macht als het gerechtelijk bestuur onder het Hooggerechtshof werden gecentraliseerd. Hoewel het de status en faciliteiten van het hof versterkte, zorgde het één-dak-systeem er ironisch genoeg voor dat de mensen in Mukomuko vervreemd raakten van het islamitische hof. Hoewel de afstand die Mukomuko scheidde van Arga Makmur lange tijd een barrière was geweest voor toegang tot de rechtbank, vonden de mensen de rechtbank op de een of andere manier toegankelijker voordat het één-dak-systeem werd aangenomen. Mensen konden hun zaak voorleggen aan een circuitrechtbank, die routinematig in hun woonplaats zou worden georganiseerd via samenwerking van de rechtbank met de plaatselijke KUA. Na de inwerkingtreding van het één-dak-systeem werd de voorheen vraag-gestuurde rechtbank omgevormd tot een *top-to-bottom*-systeem en werd zij afhankelijk van een beperkt budget, dat niet vaker dan tweemaal per jaar door de Hoge Raad werd toegekend. Deze situatie werd verergerd door de 'late' oprichting van de islamitische rechtbank Mukomuko in 2018. Deze tegenslagen tonen de keerzijde van het één-dak-systeem, dat de band van de rechtbank met de lokale bevolking en de KUA heeft doorgesneden en breuk heeft veroorzaakt in de administratie van zaken van moslim families door de staat.

De negatieve impact van het één-dak-systeem werd nog verder verergerd door de toenemende centralisatie en homogenisering van de islamitische rechterlijke macht, waarbij discretie en beleidsvorming voornamelijk in handen werden gelegd van de rechters van het Hooggerechtshof. Omdat rechters van eerste aanleg steeds meer onder controle van het Hooggerechtshof zijn gekomen, is het voor hen het veiligst om formalistische uitspraken te doen en alleen rekening te houden met de gevestigde interpretatieve ontwikkelingen binnen

het Hooggerechtshof. Anders is hun oordeel kwetsbaar voor nietigverklaring door de hogere rechtbanken, hetzij via hoger beroep, hetzij via cassatie en/of herziening. Een algemeen argument in sociaaljuridisch onderzoek behelst dat rechters van rechtbanken in eerste aanleg eerder geneigd zijn zich bezig te houden met het maken van wetten dan rechters van hogere rechtbanken, die zich vaak beperken tot het opsporen van onjuistheden in de wet, in plaats van feitelijke uitspraken te doen (vgl. Shapiro, 1986, blz. 93–96). Het geval van Mukomuko laat echter het tegenovergestelde zien: rechters van eerste aanleg nemen ‘nooit’ het voortouw op het gebied van justitiële innovatie. Deze trend is problematisch, vooral voor een divers land als Indonesië, omdat het geen ruimte biedt aan de verschillende vormen van lokale normatieve systemen en instituties die in de samenleving actief zijn. Veel studies hebben gesuggereerd dat huwelijken en echtscheidingen onder Indonesische moslims overwegend gemeenschapsgerelateerde aangelegenheden blijven, en dat een eenvoudige implementatie van de staatswet de legitimiteit van de rechtbank tegenover de bevolking in gevaar zal brengen, omdat de bevolking terughoudend zou worden in het voorleggen van haar geschillen aan de rechtbank.

De vierde bevinding van dit proefschrift betreft de rol van islamitische rechtbanken in het proces van vorming van de natiestaat. Verscheidene studies hebben geopperd dat de islamitische rechtbanken, die dienen als strategische loci voor ontwikkelingen in het islamitisch familierecht, instrumenteel zijn geweest in de transformatie van huwelijks- en scheidingsnormen in islamitische samenlevingen in overeenstemming met de staatsideologie (O’Shaughnessy, 2009; vgl. Peletz, 2002, pp. 277–278). Van Huis heeft in zijn onderzoek naar de toegang van vrouwen tot het recht na echtscheiding in de islamitische rechtbanken van Cianjur en Bulukumba dit argument genuanceerd. Hij bevestigt dat de islamitische rechtbanken verantwoordelijk kunnen worden geacht voor de transformatie van scheidingsnormen in de onderzochte samenlevingen, maar hij voegt daaraan toe dat

die transformatie afhankelijk is van “de rol en het functioneren van de rechtbanken in de betrokken lokale gemeenschappen en de mate van concurrentie van de lokale alternatieve normatieve systemen en instellingen” (van Huis, 2015, pp. 17-18 en 264-265). In een bevestiging van de stelling van Van Huis, laat mijn onderzoek in Mukomuko zien dat de top-down benadering van de staat om het geüniformeerde islamitische familierecht te mainstreamen niet automatisch de lokale praktijken van huwelijk en echtscheiding heeft getransformeerd ten gunste van de staatsideologie. Hoewel huwelijks- en echtscheidingspraktijken in toenemende mate door de staat worden beïnvloed, zie ik nog steeds spanningen ontstaan tussen twee vormen van islamitisch recht: lokaal recht dat door de matrilineaire gemeenschappen van Mukomuko wordt nageleefd en islamitische familierecht dat hen door de staat wordt opgelegd.

Ik had graag willen eindigen met de opmerking: ‘Eind goed, al goed.’ Over het algemeen is de meer gecentraliseerde en gehomogeniseerde islamitische rechterlijke macht namelijk voordelig geweest in termen van het versnellen van het eenwordingsproject van de staat. Deze trend gaat echter ten koste van de autonomie van de lagere rechtbanken, wat contraproductief is voor de ontwikkeling van het recht zelf. Artikel 229 van de Compilatie van Islamitisch Recht uit 1991 (*Kompilasi Hukum Islam*, KHI) bepaalt dat het voor rechters bij de islamitische rechtbanken verplicht is om de juridische waarden die in de samenleving aanwezig zijn grondig te overwegen, zodat hun oordelen in overeenstemming zijn met het rechtvaardigheidsgevoel. Mijn eerdere opmerkingen hebben aangetoond hoe het gebrek aan autonomie van rechters in eerste aanleg bij het overwegen van lokale ideeën over rechtvaardigheid schadelijk is geweest voor de lokale bevolking, met name voor vrouwelijke leden van Mukomuko’s matrilineaire gemeenschap en hun kinderen, die meer baat hebben bij hun eigen adat dan het staatsrecht. In dit opzicht is hun gebrek aan autonomie contraproductief voor een van de onderliggende

doelstellingen van het Indonesische familierecht, namelijk een betere rechtsbescherming voor vrouwen en kinderen. Bovendien heeft deze trend fragmentatie bij de staat veroorzaakt, omdat deze in tegenspraak is met belangrijk beleid uitgevaardigd om de rechtbank dichterbij de lokale bevolking te brengen, en zelfs in strijd is met de meer vrouwvriendelijke neigingen onder de rechters van het Hooggerechtshof. Om een zinvol oordeel te kunnen vellen, moet een rechter daarom niet alleen rekening houden met het staatsrecht, maar ook met het lokale idee van rechtvaardigheid (cf. de noodzaak van ‘juridische differentiatie’ in Bedner, 2017). Anders zal het oordeel van de rechtbank in de praktijk niet afdwingbaar zijn, en, nog belangrijker, zal het leiden tot conflicten en verlies van de sociale legitimiteit van de staat.

Hoofdstukoverzicht

Hoofdstuk 1 biedt een inleiding op het onderwerp en zet de thematische en theoretische oriëntaties van het proefschrift uiteen. Het omvat de onderzoeksachtergrond, vragen, kaders, de onderzoekscontext en de methodologie.

Hoofdstuk 2 bespreekt belangrijke ontwikkelingen op het gebied van huwelijks- en echtscheidingsnormen binnen de Islamitische Kamer van het Hooggerechtshof op nationaal niveau. Uit de discussie komt een consistente trend in de rechterlijke wetgeving naar voren, zoals blijkt uit de ‘uitgebreide’ en ‘verfijnde’ vorm van *isbat nikah*, de uitvinding van het ‘gebroken huwelijk’, en een aantal belangrijke ontwikkelingen om zowel mannen als vrouwen een betere en gelijkere toegang tot de rechter te bieden. Deze juridische doorbraken laten de autonomie van islamitische rechtbanken zien, vooral bij het overbruggen van de kloof tussen een formele toepassing van het recht en een gevoel van rechtvaardigheid in de samenleving. De autonomie van de rechters is van cruciaal belang omdat de meer responsieve houding hun sociale erkenning en de legitimiteit van de rechtbank in de ogen van de lokale samenleving vergroot. Uit een zorgvuldige analyse van de jurisprudentie blijkt echter ook dat accommodatie niet de enige logica is die werkt. Rechters van de Islamitische Kamer

van het Hooggerechtshof hebben er ook zeer zorgvuldig op toegezien dat ontwikkelingen niet indruisen tegen de gevestigde rechtsinterpretatie en 'kernwaarden in de islam' (vgl. Nurlaelawati & van Huis, 2020). De discussie in dit hoofdstuk laat zien dat de islamitische rechtbanken niet alleen als strategische plek hebben gediend voor de ontwikkeling van het recht, maar ook voor de ontmoeting van verschillende normatieve systemen.

Hoofdstuk 3 verlegt de aandacht naar Mukomuko, aan de westkust van Sumatra, dat dient als thuis voor drie verschillende gemeenschapsgroepen. Dit zijn: (1) matrilineaire gemeenschappen, die mensenheugenis in de stroomopwaartse en stroomafwaartse (*hulu-hilir*) dorpen hebben gewoond; (2) migranten, voornamelijk van het eiland Java, die verspreid zijn over verschillende enclave-nederzettingen, na de massale aankomst van door de staat gesponsorde transmigranten vanaf de jaren tachtig tot nu; en (3) stadsmensen, die een mengeling zijn van de eerste twee groepen en recentere migranten, en die in opkomende markten en administratieve centra in het huidige district Mukomuko wonen. Terwijl de meerderheid van de matrilineaire gemeenschap en de transmigranten uitsluitend binnen hun respectieve nederzettingen blijven, zijn de stadsmensen zich gaan vermengen, omdat meer diverse etnische groepen naast elkaar zijn gaan leven. Op het gebied van huwelijk en echtscheiding houden de matrilineaire gemeenschappen gewoonlijk hun matrilineaire adat, geërfd van Minangkabau, in acht, terwijl de migranten en de stadsmensen vaak verschillende tradities uit hun plaats van herkomst met zich meedragen. Het hoofdstuk beargumenteert dat deze multiculturele samenleving en de verschillende vormen van lokale normen die daartussen werkzaam zijn, een perfecte basis vormen voor dit proefschrift, dat probeert te begrijpen hoe het staatsrecht en zijn patriarchaal georiënteerde ideologie in de praktijk feitelijk werken.

Hoofdstuk 4 bespreekt de dagelijkse praktijk van huwelijk en echtscheiding onder moslims in Mukomuko. Het richt zich op de ervaringen van matrilineaire moslimgemeenschappen

die de *hulu-hilir*-dorpen in het district Mukomuko bewonen. In dit hoofdstuk wordt vooral gekeken naar de manier waarop deze mensen omgaan met de wetgeving vanuit de staat en de gelijkwaardige lokale *adat* van de meer matrilineair geïnformeerde islamitische wet bij het sluiten van hun huwelijk, het verkrijgen van hun echtscheidingen en het oplossen van daarmee samenhangende geschillen. Mukomuko is hiervan een voorbeeld, waarin de staatswet en de patriarchale ideologie daarvan op de proef worden gesteld. Ondanks de toenemende penetratie van het staatsfamilierecht, dat bedoeld is voor alle Indonesische moslims, zijn de lokale *adat* en zijn institutionele actoren (*orang adat*) in Mukomuko blijven bestaan en kunnen ze niet gemakkelijk worden omzeild, en is *adat* vaak sociaal belangrijker dan het staatsrecht. Bovendien is de lokale *adat* zeker lokaal meer ingeburgerd, in vergelijking met andere lokale normatieve systemen die worden waargenomen door de overgebleven Mukomuko-bevolking, die niet tot de matrilineaire *adat*gemeenschap behoort.

Hoofdstuk 5 onderzoekt zaken van Mukomuko bij twee islamitische rechtbanken, de Arga Makmur Islamic Court (2016-2018) en de Mukomuko Islamic Court (vanaf 2019). De zaken werden vooral aangespannen door mensen van migrantenafkomst. Dit kan worden toegeschreven aan het feit dat migranten, in tegenstelling tot de matrilineaire gemeenschappen, die hun toevlucht kunnen nemen tot hun *adat*raad, geen bindend forum hebben dat als alternatief dient voor de islamitische staatsrechtbank. Hoewel zaken uit de matrilineaire gemeenschap zeldzaam zijn, zijn de weinige gevallen die ik heb gevonden, met name zaken met betrekking tot eigendom, significant, als indicatoren voor de conflicten en mogelijke verzoeningen tussen het patriarchaal georiënteerde islamitisch recht van de staat en Mukomuko's *adat* van de meer matrilineair georiënteerde islamitisch recht.

Het hoofdstuk bespreekt ook de rol van tussenpersonen, die optraden als 'makelaars' tussen partijen en rechters in de

ontmoeting tussen staat en samenleving bij het islamitische gerechtshof. Hieronder vallen: (1) informele opstellers van zaken en (2) advocaten, die een voorkeur hebben voor staatsrecht, en (3) clanleiders en oudsten, die een voorkeur hebben voor de lokale matrilineaire adat. De rol van de eerste twee tussenpersonen is 'constructief' en 'prospectief' (vgl. Buskens, 2008, p. 153; Dupret & Drieskens, 2008, p. 9). Ze helpen partijen bij het goed opstellen van hun rechtszaken, waardoor rechters informatie krijgen ter onderbouwing van hun beslissingen. Hun hulp in dit opzicht is van cruciaal belang geweest, niet alleen bij het anticiperen op mogelijke fouten, maar ook bij het opzetten van binnenkomende rechtszaken op een manier die past bij de ontwikkelingen binnen het islamitische gerechtshof. De laatste twee tussenpersonen spreken vaak namens hun clanleden voor de rechtbank en assisteren hen bij het invoeren van hun matrilineaire adat. De rol van deze lokale tussenpersonen wordt nu echter steeds meer betwist, omdat rechters neigen naar een meer formalistische benadering van het recht en individuele burgers aanmoedigen om op eigen kracht voor de rechtbank te verschijnen. Als gevolg hiervan wordt de uitkomst van zaken voornamelijk bepaald door het islamitische staatsrecht.

Ten slotte concludeert Hoofdstuk 6 dat, ondanks de toenemende staatsinvloed, de dagelijkse praktijk van huwelijk en echtscheiding binnen de matrilineaire gemeenschap van Mukomuko, een overwegend een aangelegenheid van de gemeenschap blijft, gebaseerd op de lokale matrilineaire *adat*. Dit hoofdstuk bespreekt ook het voortbestaan van compromissen en conflicten bij het Hooggerechtshof en de lokale islamitische rechtbanken. Terwijl de Islamitische Kamer van het Hooggerechtshof aanzienlijke ruimte heeft voor compromissen, dragen lokale rechtbanken bij aan de spanningen. De verschillende logica van deze verschillende rechtsniveaus kan worden toegeschreven aan de toenemende trend naar een meer gecentraliseerde en gehomogeniseerde islamitische rechterlijke macht. Mijn eerdere opmerkingen hebben duidelijk aangetoond

dat deze trend problematisch is, vooral voor een divers land als Indonesië, waar de aandrang van de rechters in eerste aanleg om de lokale adat niet in aanmerking te nemen hun sociale legitimiteit in gevaar dreigt te brengen. Maar wat nog belangrijker is, is dat rechters op elk niveau altijd rekening moeten houden met lokale ideeën over rechtvaardigheid.